

דתישכונע

פרשת מטות, תשע"ט, מספר 1328

"אמר לחש של קוסמים ופרח באויר השמים"; אגדות חז"ל על בלעם המעופף

איתמר דגן

אחת מהדעות האנונימיות שם, מילת היחס "על" מתפרשת במובנה הראשוני, וכציון למיקומו הפיסי של בלעם לפני שנהרג:

הדא היא דכת' 'ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני יש' על חלליהם'. מהו 'על חלליהם'?... שהיה צף כנגד כל חלליהם והיה פנחס מראה לו את הציץ והוא שוקע ויורד.

בעליה של מסורת זו היה ער לכך שהכתוב ביהושע, בניגוד למקור שבבמדבר, מכנה את בלעם בתואר "הקוסם". נקודת משען זו אפשרה לו לפתח את הרעיון שבלעם ניצל את יכולותיו בקסמים כדי לשנות את סדרי הטבע ו"צף" (=התרומם) מ"על חלליהם" של המדיינים בניסיון להימלט מרודפיו. אולם, יכולתו לעוף השתבשה בעת שפינחס, המוצג כאן ככוהן גדול, הראה לו את הציץ עליו חרוט "קדש לה" (שמ' כח:לו ועוד), וסופו ש"שקע" לארץ ונהרג בחרב ישראל.⁴ לדעה, המייחסת לפינחס את לכידתו של בלעם, שורשים במסורת ארץ ישראלית קדומה,⁵ ונראה כי היא נשענת במידה רבה על מאפייני דמותו בכתובים. בתחילת המאבק במדיינים הוא מצטייר כאדם חם מזג שאינו נרתע מלהמית חוטאים בכוחות עצמו, ממדין ומישראל כאחד (במ' כה:יד-טו). גם השתתפותו במלחמה נגדם אינה מוטלת בספק, ומבין היוצאים לקרב הוא היחידי שהמקרא

מקורות המקרא ממעטים לעסוק באחריותו של בלעם בן בעור, ומסתפקים בדיווח לקוני כי בני ישראל הרגוהו בעת מלחמתם במדיינים. בפרשתנו נאמר: "ואת מלכי מדין הרגו על חלליהם... ואת בלעם בן בעור הרגו בחרב" (לא:ח), וכעין זאת שוקע ביה' יג:כא-כב: "וכל ערי המישר וכל ממלכות סיחון.. אשר הפך משה אתו ואת נשיאי מדין. ואת בלעם בן בעור הקוסם הרגו בני ישראל בחרב אל חלליהם". מילות היחס "אל/על חלליהם", המשלימות כאן לפועל "הרגו", מתפרשות במובן מושאל ל"עם".¹ כלומר, מות בלעם היה בלתי נפרד ממותם של מלכי מדין וחיליה, ואף הוא נהרג עימם בשדה הקרב. המקורות המדרשיים לעומתם, מרחיבים את היריעה ומתארים את ניסיונותיו של בלעם לברוח מפני רודפיו.² להלן נדון באחדים ממקורות אלו, וננסה להסביר את מגמתם הדרשנית.

בתלמוד הירושלמי סנהדרין י ע"ב (כט ע"א, מהד' האקדמיה עמ' 1322-1323) נדונה משמעותו של הצירוף "על חלליהם" המופיע ביהושע, כפי שהוא עמד לעיני הדרשן.³ לפי

* איתמר דגן, גבעת שמואל.

** המאמר מוקדש לאבי, ר' אברהם דגן בהגיעו לחמישים שנות שירות פעיל בחיל-האוויר. כה לחי, ומחיל – אל חיל.

¹ ראו בפירושיהם של חזקוני לבמ' לא:ח; ר"י קרא ורד"ק ליה' יג:כב.

² לדיון ספרותי בגרסאות השונות לסיפור מות בלעם ראו: א' דרורי, 'מות בלעם', סיפור עוקב סיפור: **אנציקלופדיה של הסיפור היהודי** (עורכים: י' אלשטיין וא' ליפסקר), רמת גן תשע"ח, ד, עמ' 9-34.

³ נוסח זה גורס "על חלליהם" ומשמיט את המילה "בחרב". נוסח המסורה, לעומתו, גורס "אל חלליהם" ו"בחרב". הנוסח "על חלליהם" השתמר גם בבבלי סנהדרין (כ"י יד הרב הרצוג) קו ע"ב, ונדרש שם ע"י ר' יוחנן כמיתה משונה: "שקיימו בו ד' מיתות סקלה שרפה הרג וחנק", וכן בפירושי רש"י לבמ' לא:ח (כ"י לייפציג BH.1), וספורנו לבמ' כב: (דפו"ר ונציה שכ"י), ובאחדים מעדי הנוסח המקראיים לספר יהושע. ראו: B. Kennicott, *Vetus Testamentum Hebraicum cum variis lectionibus*, Oxford 1776, Vol. I, p. 462.

⁴ ל' גינצבורג (אגדות היהודים, ירושלים תשס"ט, ד, עמ' 359 הערה 853) מפנה לאגדה הנוצרית הקדומה על השומרוני שמעון מגוס ('הקוסם') שעף בכשפיו בשמי רומא והופל בזכות תפילת פטרוס, בחיר השליחים. ראו: *The Acts of Peter, in The Apocryphal New Testament*, (trans: M.R. James), Oxford 1983, pp. 831-832. אמנם, א"א אורבך, חז"ל: פרקי אמונות ודעות, ירושלים תשל"א, עמ' 114, הערה 53, מפקפק בטענה כי חז"ל ראו את בלעם כבן דמותם של ישו או שמעון מגוס.

⁵ ראו: תלמוד בבלי סנהדרין (כ"י יד הרב הרצוג): "אמר ליה ההוא מינא לר' חנניה... לדידי חזאי לי פנקסיה דבלעם והוה כתי' ביה בר תלתא ותלת שנין הוה בלעם חגירא כד קטל יתיה פנחס לסתיה". ב"צ דינור (דורות ורשומות, ירושלים תשל"ח, עמ' 96) וואה ב'פנקס' זה מעין ביוגרפיה של בלעם.

לחנינה בדיני שמיים. במסורת המקבילה, המופיעה בתרגום המיוחס ליונתן (=ת"י), פינחס נושא בשני תפקידים נוספים: שופט הדוחה את בקשת הנידון לחנינה בנאום קטגוריה מנומק, ותליין המוציא לפועל את גזר הדין. וכך לשונה (בתרגום חוזר לעברית):⁸

ויהי כאשר ראה בלעם הרשע את פינחס הכהן רודף אחריו, אמר לחש של קוסמים ופרח באויר השמים, מיד הזכיר פינחס השם הגדול והקדוש ופרח אחריו ואחזו בראשו והורידו, ושלף החרב ורצה להרגו. פתח פיו בדברי תחנונים ואמר לפינחס: אם תקיים את נפשי, ונשבעתי לך שכל הימים שאני חי אין אני מקלל את עמך. ענה ואמר לו: הלא אתה הוא לבן הארמי אשר רצית לאבד את יעקב אבינו וירדת למצרים כדי להשמיד זרעו... ולכן אי אפשר עוד לקיים את נפשך, ומיד שלף חרבו מנרתיקה ויהרגו.

בעוד שלפי מסורות התלמוד הירושלמי ומדרש ילמדנו, יכולת התעופה של בלעם נפגעה מכוחו של הציץ, הרי שלפי ת"י, יכולת זו הייתה נחותה מזו של פינחס שדלק אחריו בסיוע השם המפורש.⁹ בין כך ובין כך, ברור שכוחו הא-לוהי של השם המפורש – זה החרוט בציץ, או זה הנאמר במפורש, גבר על קסמיו של בלעם.

בספרות המדרשית המאוחרת, יכולת התעופה מיוחסת לא רק לבלעם, אלא גם לבעלי בריתו. בעל מדרש תנחומא בלק קמא (מהד' בובר, עמ' 145) סבור, כי משה התריע בפני ישראל לפני יציאתם לקרב, כי בלעם ינצל את מיומנותו בכשפים לא רק להצלתו האישית, אלא גם להצלת מלכי מדין. הדרשן מביא תימוכין לכך שהערכתו של משה התממשה, מהכתוב בפרשתנו (לא:ח) הכורך את מות בלעם עם מותם של חמשת מלכי מדין. הדרשן מניח

מזכירו בשמו (שם לא:ו). הדרשן ביקש אפוא להוסיף נדבך לדמותו של פינחס ה'לוחם במדיינים', ולהציגו כמי שחתם את הניצחון עליהם בלכידת גיבורם, שנקרא על ידם לקלל את ישראל, ואף נחשד כמי שיעץ להם מאוחר יותר להחטיא את ישראל עם בנות מואב בשיטים (במ' לא:טו).

המסורת על הפלת בלעם פותחה לדרמה מלאה בספרות התרגום והמדרש, המאוחרת לתלמוד הירושלמי. במקורות אלה ניכרת מגמה להעצים את מרכיב המאבק האווירי בעלילה, על ידי ייחוס יכולת תעופה לדמויות נוספות מלבד בלעם, ובהבלטת האמצעים המקנים יכולת זו או מבטלים אותה. במדרש ילמדנו (מהד' גרינהוט, לקוטים, ד/פב, א) נמסר משמו של האמורא הארץ ישראלי ר' יונתן, כי בלעם הצליח להגביה עוף עד לכיסא הכבוד בטכניקה מאגית, המשלבת תנופת זרועות עם אזכור השם המפורש. אולם, פינחס חיקה את פעולותיו ונסק בעקבותיו:

אמר רבי שמואל בר נחמן אמר ר' יונתן... כיון שראה בלעם הרשע את פנחס עשה את שתי זרועותיו כשני לוחות אבנים והיה פורח ועולה למעלה מפני שהוא משתמש בשם המפורש. אף פנחס כיון שראהו פורח ועולה, אף הוא עושה שתי זרועותיו כשני לוחות אבנים⁶ והיה פורח ועולה אחריו, עד שמצאו עומד ומשתטח לפני כסא הכבוד. מיד נתן עליו פנחס ציץ של הקב"ה ותפסו והורידו והביאו לפני משה ודנוהו בסנהדרין והרגוהו, שנ' ואת בלעם בן בעור הרגו.

מסורתו של ר' יונתן מציגה את פינחס כנציג חוק הרודף אחר העבריין המעופף, וככוהן גדול המשתמש בציץ כדי להורידו למשפט בדיני ישראל,⁷ ואגב כך למנוע ממנו את האפשרות

⁶ על תפיסת מות בלעם כהוצאה לפועל של החלטה שיפוטית בדיני ישראל ראו גם ספרי דבי רב, קנז (מהד' כהנא עמ' 524) וסנהדרין קו ע"ב.

⁷ הביטוי "עשה זרועותיו כשני לוחות אבנים" אינו מחזור, וייתכן שהוא קשור באנלוגיה זרועות-לוחות הברית, המוזכרת במדרש שיהש"ר (ה, יד): "ידיו גלילי זהב. אלו הלוחות". מסתבר, שהכוונה לחיזוק הזרועות כדי להפכן לכנפיים, וכפי שמופיע במקבילה שב'אגדות קטועות-נוסח אחר' (כ"י פארמה, פלטינה 2785, עמ' 146) המתוארכת למאה ה-13: "אמ' ר' ישמעאל... כיון שראה (= בלעם את) פינחס, עשה שתי זרועותיו כנפים לפרוח בהן. הזכיר (= פינחס) את שם הקדש ונעשו זרועותיו חזקים כשני לוחות ועלה אחריו והשיגו ואחזו בציצית ראשו והביאו לפני משה ודנו סנהדרין והרגוהו". גם במקור זה פינחס מנכס לעצמו את קסמיו של בלעם בסיוע השם המפורש, ומצליח להדביקו בעזרת זרועותיו-כנפיו. עם זאת, הציץ שסייע ללכידת בלעם בנוסח ילמדנו נתחלף כאן בתפיסת ציצית הראש, שהיא שיטה

ידועה לשלוט במכשפים ולהחליש את כוחם. ראו: ש' ליברמן, *יונית ויונות בארץ ישראל*, ירושלים 1962, עמ' 84.

⁸ לפי ד' רידר, *תרגום יונתן בן עוזיאל על התורה*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 96. המילים 'אמר לחש של קוסמים' תורגמו לפי M. Sokoloff, *Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic*, Ramat-Gan 2002, p. 669. בערך 'מילתא' סעיף 5.

⁹ על השימוש ב'שם המפורש' כאמצעי מאגי בישראל ובעמים, ועל זיקתו לפינחס ראו: ד' שטיין, *מימרה, מגיה מיתוס*, ירושלים תשס"ה, עמ' 236-248. יש לציין, כי בעל מדרש תנחומא בלק, קמא (מהד' בובר, עמ' 145), מעגן את המסורת על הימצאותו של הציץ בידי פינחס בכתוב המספר כי פינחס נשלח למלחמה כשבידיו "וְכָלִי הַקָּדֵשׁ וְחֻצְרוֹת הַתְּרוּעָה" (במ' לא:ו), באמצעות גזירה שווה. לדבריו, 'כלי הקדש' הוא הציץ, שאף עליו נאמר "קדש לה" (שמ' כח:לו); שם לט:ל).

'פרשת בלעם', ניכר רושמו של הפחד מן הקללות, וההיחלצות מהן מוזכרת בלשון דרמטית של "הצלה" (יה' כד:י) ו"צדקה" (מיכה ו:ה), המשמשת כבסיס לתביעת ציות ונאמנות דתית. מנגד, בבואם של מקורות אלה לציין את ביטולה הסופי של סכנה זו, הם מסתפקים בתיאור תמציתי שבלעם נהרג בחרבם של ישראל, ואף זאת מבלי לייחד לכך את הדיבור, אלא אגב אזכור חיזור וסתמי בדבר מות מלכי מדין וחייליה (בבמדבר), או בקשר לקביעת נחלת שבט ראובן (ביהושע). שומעי הפסוקים וקוראיהם מצפים אפוא לדעת כיצד נלכד בלעם? ובעיקר, האם עמדו קשיים כלשהם בפני רודפיו של אותו קוסם מרתיע בשעה שביקשו להכריעו? על רקע תהיות אלה ממלאות מסורות חז"ל את החלל שנפער, תוך שהן מעניקות ללכידתו של בלעם צביון פנטסטי המפאר ומעצים את יכולותיו המאגיות, ובד בבד מדגיש את כוחו המועדף של הנס הא-לוהי.

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:

<http://www1.biu.ac.il/parasha2>

כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il

ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

[f הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן](#)

יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיף

אפוא, כי המתתם כאחד נובעת מלכידתם כאחד מעל שדה הקטל:

אמר משה להם ישראל בלעם הרשע עשה לכם כשפים ומפריח לחמשת מלכים ופורח ומפריח. הראו לו את הציץ ששמו של הקב"ה גלוף בו והן נופלין לפניכם. תדע, שכן כתיב ואת מלכי מדין הרגו על חלליהם וגו' ואת בלעם בן בעור.

על דרך ריבוי זאת, בעל מדרש אגדה מארם צובה (מהד' בובר, עמ' קסא) סבור, כי משה הזהיר את פינחס לפני צאתו לקרב, שבלעם "יפרח בכשפנות שיעשה ולמלכי מדין ולנשיה". כך הצטרפו פינחס, בלעם, מלכי מדין ונשיה לשורה של דמויות אנושיות שאגדת חז"ל לדורותיה ייחסה להן יכולת תעופה כציפור.¹⁰

כאן המקום לשאול, מה עשוי היה להיות המניע לצמיחתן של מסורות אלה, המוסיפות לעלילה המקראית התרחשויות מעולם הנס והכישוף? ככלל, ניתן להסביר זאת באהדת הדרשנים לעל טבעי כאמצעי רטורי המסייע להם לרתק את קהל שומעיהם, ולפאר באוזניהם את ה' ואת אישי המקרא הגוברים על אויביהם.¹¹ אך נראה כי ניתן להסביר זאת גם בשיקול פרשני. מקורות המקרא מציגים את בלעם כמי שמציב איום ממשי על שלומם של ישראל, והם מתארים באריכות יוצאת דופן את קורותיו, ואת הפיכת קללותיו לברכות נשגבות (במ' כב:כד; דב' כג:ד-ז). אף בדברי הטפה, הנאמרים לישראל זמן רב לאחר סיומה של

¹⁰ ראו בדוגמאות הבאות: שמאבר מלך צבויים: "שהיה פורח ומביא ממון" (בראשית רבה מב [מהד' תיאודור-אלבק עמ' 410]); אליעזר עבד אברהם: "הכיר בו [=בלבן] שמרוצתו לרעה הזכיר שם והעמיד הגמלים על העין באויר והוא עומד על הגמלים באויר" (ש' בובר, לקוטים ממדרש אבכיר, וינה תרמ"ג, עמ' 6, טז); יוחני וממרא: "שני מכשפים היו במצרים יוחני וממרא ועשו להן כנפיים בכשפים, ופרחו באויר, ונתלו ברומו של עולם" (בובר, שם, עמ' 18, מג); משה: "כי לא לקלים (קה' ט:יא), זה משה. אתמול טס ברקיע ועולה כעוף שני' (שמ' יט:ג) 'ומשה עלה אל האלהים' " (קהלת רבה, כ"י וטיקן 291, ט, יב); שלמה: "מעשה בשלמה המלך ע"ה אשר היה שט בכל יום לרקיע לשמוע סודות מפי עזא ועזאל" (א' ילינק, בית המדרש, לייפציג 1853, ב, עמ' 86); אלכסנדר הגדול: "אמ' ר' יונה. אלכסנדרוס מקדון כד בעא למיסק לעיל. והוה סלק וסלק. סלק עד שראה את העולם ככדור ואת הים כקערה" (תלמוד ירושלמי עבודה זרה ג, א (מב ע"ג, מהד' האקדמיה עמ' 1395). ראוי לציין כאן, כי בעלי התוספות (בפירושים לגיטין פד, א ד"ה על מנת; חגיגה יד, ב ד"ה נכנסו) על רקע תפיסתם את מקורות האגדה כחלק בלתי נפרד ממקורות ההלכה, ראו בתעופת אדם באמצעות השם המפורש כדבר אפשרי.

¹¹ ובמיוחד בת"י הידוע בזיקתו לחשיבה העממית. ראו: א' שנאן, "נסים, פלאים ומעשי כשפים בתרגומים הארמיים לתורה", ספר היובל ליצחק אריה זליגמן (עורכים: י' קוביץ' וא' רופא), ירושלים תשמ"ג, ב, עמ' 419-426.